

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FÖLDRAJZA

Szerk.: Perczel György

(*ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 632 o.*)

RAFFAY ZOLTÁN

Nem könnyű vállalkozás bemutatni egy ország gazdasági-társadalmi viszonyait olyan időszakban, amikor azok rendkívül gyorsan és sok esetben alapvetően változnak. Az elmúlt alig másfél évtized társadalmi-gazdasági-politikai változásai alapján változtatták meg Magyarországot: néhány éves mélyrepülés után fejlődésnek indult a gazdaság, de nem ott és nem azok az ágak, ahol és amelyek korábban; hátrányos helyzetű régiók emelkednek ki és korábban privilegizált régiók veszítik el előnyüket; korábban ismeretlen társadalmi jelenségek tűnnek fel (például a tömeges munkanélküliség). És ami talán a legfontosabb, minden eddiginél erősebben integrálódik az ország a világgazdaságba és annak egyik gócpontjába, egyik meghatározó nagytérségébe, az Európai Unióba.

A gyors változások korában hét év után szükségessé válik a társadalom- és gazdaságföldrajzi (tan)könyvek átdolgozása, aktualizálása. Hét év telt el a könyv első kiadásának megjelenése óta – az első kiadás időpontja szinte pontosan megfelel a rendszerváltás óta eltelt szűk másfél évtizedet. Nem kizárt, hogy a következő kiadásig már hét évet sem kell várnunk – az elkövetkező években olyan események fognak bekövetkezni (elsősorban a kevesebb, mint egy évvel előttünk álló európai uniós csatlakozás), amelyek miatt a könyvben szereplő megállapítások egy része minden bizonnyal hamarosan érvényét veszti.

A könyv 5 nagy fejezetre tagolódik, amelyek a következők: a társadalmi-gazdasági fejlődés alapjai, általános vonásai; a magyar gazdaság primer és szekunder szektorai; a tercier szektor; a településrendszer és végül a regionális folyamatok és régiók bemutatása. Nem csupán az utolsó fejezetben, hanem az előzőekben is foglalkoznak a szerzők a térszerkezeti vonatkozásokkal, az egyes ágazatok, tevékenységek területi megoszlásával és annak változásaival. Ugyancsak végigvonul az összes fejezeten a rendszerszemlélet, a „minden mindennel összefügg” gondolata. Az egyszerű leíráson, jellemzésen túlmenően az összes szerző utal a társtudományok eredményeire is: a természetföldrajzi viszonyok elemzésekor nagy hangsúlyt kap azoknak a társadalmi-gazdasági viszonyokra gyakorolt hatása éppen úgy, mint az antropogén tevékenységeknek a természeti környezetre gyakorolt hatásai; az ország etnikai-vallási-kulturális viszonyainak elemzésekor a gazdasági fejlődésre és a regionális differenciálódásra gyakorolt hatásokról is olvashatunk.

Az első nagy fejezet a társadalmi-gazdasági fejlődés alapjait és általános vonásait mutatja be Magyarországon. Külön alfejezet tárgya a természetföldrajzi környezet

vizsgálata (természeti erőforrások: ásványvagyon, termőföld és vízkészlet, illetve a környezet állapota), ennél mintegy három és félszer bővebb terjedelemben jelenik meg a gazdaság társadalmi alapjainak ismertetése – ami tükrözi a modern gazdaságban egyre fontosabb termelőerővé avanszáló humán erőforrásoknak a ma már a természeti erőforrásokét többnyire meghaladó jelentőségét. Átfogó történelmi háttérrel kapunk a társadalom, az állam és a gazdaság történeti fejlődésének II. világháború előtti szakaszaival és sajátosságaival foglalkozó fejezetrészből, amely a magyar történelem fordulópontjai szerinti bontásban vizsgálja az ország társadalmi és gazdasági viszonyainak fejlődését (a honfoglalástól a középkori állam bukásáig; a szétszabdalt magyar államiség korában; a kapitalizmus kialakulásának kezdeti időszakában; az I. világháborúig; illetve a két világháború közötti időszakban). Mind-egyik periódus elemzésekor külön kiemeli a szerző azokat a vonatkozásokat, amelyeknek a mai napig érezhető hatása van a társadalmi-gazdasági viszonyokra vagy az ország térszerkezetére.

A második világháború utáni gazdasági folyamatok önálló fejezetet kaptak, mint a mai magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat legerősebben meghatározó időszak eseményei. Természetesen a szocialista időszakot sem homogén egészként tárgyalja a szerző, hanem annak politikai-ideológiai-gazdaságirányítási szempontból jól elkülöníthető szakaszai szerint (a tervgazdálkodás bevezetésétől a gazdaságirányítás 1968-as reformjáig; a gazdaságirányítási reform után, illetve az 1980-as évek közepe, a piacgazdaságba való átmenet felgyorsulása utáni évek).

A gazdasági siker, a versenyképesség elérésében a természeti adottságok, erőforrások mellett a népesség is egyre fontosabb, gyakran a legfontosabb erőforrássá válik. Pusztán számának alakulásán túl a népesség (vagy mai, népszerű nevén a humán erőforrások) iskolai végzettsége, nyelvtudása, nemek és kor szerinti megoszlása, etnikai és vallási összetétele, kezdeményezőkézsége és vállalkozói mentalitása egyre erősebben befolyásolja az egyes mikro- és makrorégiók versenyképességét, a területi egységek sikerét, felzárkózását avagy kudarcát, leszakadását. Mindezeket a tényezőket, továbbá a népesség térbeli mozgásainak, a migrációknak a különböző formáit is részletesen tárgyalja e fejezet, valamint kimerítően elemzi a magyar társadalom különböző szempontok szerinti tagoltságát és annak történeti fejlődését is (politikai tagoltság, osztályok és rétegek, műveltségi és kulturális polarizálódás). Nem feledkezik meg a szerző a szociális problémák bemutatásáról sem (sajnos e fejezet megírásához az ország mai állapota bőséges anyagot kínál): a társadalmi devianciák, beilleszkedési zavarok (alkohol- és drogproblémák, öngyilkosság) és ezeknek a térbeli megjelenése Magyarországon is a humán erőforrásokat bemutató fejezet részét képezik.

A második nagy fejezet a magyar gazdaság primer és szekunder szektorainak bemutatása. A magyar nemzetgazdaság sokáig legfontosabb gazdasági ágának, a mezőgazdaságnak a jelentősége ugyan csökken a foglalkoztatásban és a jövedelemtermelésben, mégis az egyik legfontosabb és legtöbb vitát kiváltó gazdasági ág még ma is Magyarországon, nem utolsósorban azért, mert vélhetőleg e szektorban lesz a legerősebb az európai uniós csatlakozás hatása, itt várhatók a legnagyobb változá-

sok. Az agráriummal foglalkozó fejezet kitér az egyes növényfajták és állatfajok termesztésének, illetve tenyésztésének, az erdőgazdálkodásnak, a hal- és vadgazdálkodásnak a történeti fejlődése és jelenlegi állapota mellett az agrárgazdaság tágabb nemzetgazdasági összefüggéseinek tárgyalására is. Talán ez az a fejezet, ahol a legkisebb hangsúlyt kapja a területiség, az agrártermelést inkább makrogazdasági összefüggéseiben ismerteti a szerző.

Ugyan a bányászat, akárcsak az évtizedekig privilegizált nehézipar, jelentős része mára jórészt elvesztette jelentőségét Magyarországon, egyes energiahordozók és ércek, illetve ásványok kitermelése még ma is fontos a magyar gazdaság számára, ami mindenképpen indokolja a bányászatról szóló néhány oldal szerepeltetését a könyvben.

Az ipar, elsősorban a feldolgozóipar (azon belül is főleg a gépipar) a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás egyik legfontosabb eleme, hajtótényezője, a regionális differenciálódás egyik legfontosabb tényezője. Az agrárgazdaságról szóló fejezettel megegyező terjedelmű ipari fejezet az ipar általános fejlődési tendenciáinak bemutatása, az ipar szervezetének, tulajdonosi és ágazati szerkezetének és területi eloszlásának vázolója után részleteiben foglalkozik az energiagazdálkodás, a kohászat, a gépipar, a vegyipar és az építőanyag-ipar mai helyzetével Magyarországon, az egyes tevékenységek fejlődési tendenciáival, ágazati és területi szerkezetének változásaival.

A fejlett piacgazdaságokban már évtizedek óta a terciér szektor foglalkoztatja a munkaerő legnagyobb hányadát és állítja elő a GDP legnagyobb részét. Néhány éve ez már Magyarországon is így van. A terciér szektor a könyvben is megkapja a neki járó súlyt, a szolgáltatásokkal foglalkozó fejezet (a könyv harmadik nagy szerkezeti egysége) terjedelmében bővebb, mint az agrárgazdaság, a bányászat és az ipar fejezetei együtt. Az önálló nagy fejezet részeként, a terciér szektor jellegének és társadalmi-gazdasági szerepének, illetve fejlődési sajátosságainak bemutatását követően a fejezet szerzői külön tárgyalják a gazdasági szolgáltatásokat (közlekedés, távközlés, belkereskedelem, külgazdaság és külkereskedelem, idegenforgalom, valamint a bankrendszer és pénzügyi szolgáltatások) és a társadalmi szolgáltatásokat.

A gazdasági szolgáltatások egyes fejezetei az adott tevékenység történeti fejlődését, nemzetgazdasági szerepét, jelenlegi területi szerkezetének kialakulását, a külgazdaság és külkereskedelem esetében pedig az EU-csatlakozás várható következményeit is tartalmazzák.

A gazdaságban játszott szerepük első olvasásra talán kevésbé tűnik fontosnak, de egy ország hosszú távú versenyképességének alapvető tényezőjét alkotják a társadalmi szolgáltatások (oktatás, kiemelten a felsőoktatás; egészségügyi szolgáltatások; közigazgatás). A modern gazdaság (egyik) legfontosabb termelési tényezőjének, a humán erőforrásoknak a képzettsége, nyelvismerete, vállalkozói ismeretei, de egészségügyi állapota is közvetve és közvetlenül kihat a termelésre, annak mind mennyiségére, mind pedig minőségére, míg a közigazgatás a gazdaság- és területfejlesztés alapvető kereteként és katalizátoraként (vagy kerékkötőjeként) a gazdaság

és a társadalom működőképességének fenntartásában és javításában játszik alapvető szerepet.

Mind a magyar oktatási rendszer, mind az egészségügyi ellátás, mind pedig a közigazgatás alapvető változásokon ment és megy keresztül ezekben az években (új oktatási törvény, új egészségügyi törvény, hogy csak a legfrissebb fejleményeket említsük, de semmivel sem kisebb jelentőségű volt az önkormányzatiság kiépítése a rendszerváltást követően). A változások nemcsak a szektorok makroszinten történő átalakulását eredményezték, hanem azok térbeli differenciálódásával is jártak, amelyekre az egyes fejezetek esetében külön figyelmet fordít a szerző.

A negyedik nagy fejezet a magyar településrendszer vizsgálatával foglalkozik. Itt is a történeti fejlődésről olvashatunk először, külön vizsgálva a II. világháború előtti fejleményeket, a szocializmus időszakában és a rendszerváltás óta eltelt évek eseményeit. A magyar városállomány gyarapodása, az urbanizáció (mind mennyiségi értelmében, azaz a városodás, mind pedig minőségi vonatkozásában, azaz a városiasodás), illetve a magyar falvak típusainak, fejlődésének és további fejlődési esélyeinek bemutatása mellett a fejezet szerzője külön szól az egykor szebb napokat látott, mára azonban jórészt már csak történelmi kategóriaként létező tanyavilágról, mint a magyar településszerkezet múltjának egyik érdekes jelenségéről, illetve településhálózatunk újonnan megjelenő képződményeiről, az agglomerációkról (a budapesti, a miskolci és a pécsi agglomeráció ad otthont az ország lakossága 29%-ának), az agglomerálódó térségekről (négy ilyen van ma Magyarországon), az urbanizálódó térségekről (ezek száma három) és a nagyvárosi településegységekről (amely kategóriából jelen pillanatban 13 van az országban).

Talán a legizgalmasabb, az előző fejezeteket mintegy szintetizáló rész az 5. nagyfejezet, amely a regionális folyamatok és a régiók bemutatását tartalmazza. Bár az előző fejezetek is mind tartalmaztak területi vonatkozású elemzéseket, e fejezet kizárólag ezeket vizsgálja, a szocialista időszakban (azon belül a „szovjet modell” dominanciájával jellemezhető 1948–1968 közötti években, a „magyar modell” időszakában, azaz 1968 és 1982 között, illetve a nyílt rendszerváltás kifejlődésének éveiben, 1982-től 1989-ig) és a piacgazdasági átmenet éveiben. Az ország új térszerkezetét a szerző a főváros-vidék kettősségében, a sikeres-leszakadó régiók elhelyezkedésében, valamint az egyes kistérségek és települések fejlődésének különbségeiben tárja elénk.

A könyv utolsó oldalain a hét magyarországi NUTS 2-es régió tömör leírása olvasható, egységes szerkezetben, amely megkönnyíti az egyes régiók összehasonlítását.

A könyvet összesen tíz szerző, köztük a szerkesztő is, írta. Komoly szerkesztői bravúr, hogy ennyi szerző eltérő írásmódja ellenére a könyv stílusa, nyelvezete teljesen egységes, egységesen magas színvonalú. Vannak bizonyos vezérgondolatok, amelyek végigvonulnak a könyv minden fejezetén (a területfejlesztés problémája, a társadalom és a gazdaság működésének ökológiai vonatkozásai, a rendszeres megközelítés). A könyv külön érdeme, hogy a jelenségek egyszerű leírásán túl azok okainak és következményeinek elemzését is felvállalja, illetve helyenként kritikai észrevételeket fogalmaz meg (például az 1990-es évek elejének agrárpoliti-

kájával kapcsolatosan). Minden fejezet önálló egészlet alkot, de minden fejezetben találunk utalásokat a többi fejezetre is. Gazdaságföldrajzi megközelítéssel íródtak az egyes fejezetek, de mindenhol figyelembe veszik a szerzők a társtudományok (szociológia, politológia, közgazdaságtan, jog, ökológia, sőt helyenként a marketing) eredményeit és gondolatait is. Szerencsés lett volna talán egy tárgymutató a könyv végére, hogy az egyes témák iránt érdeklődő olvasó az öt leginkább foglalkoztató fejezeten túl is megtalálja az azokhoz kapcsolódó gondolatokat.

Formailag igényes a mű, az összesen 157 táblázat, 93 térkép és 34 ábra nagyon jól egészíti ki a szövegben írottakat. Egy táblázat-, ábra- és térképjegyzék a mű végén szintén megkönnyítette volna az egyes gondolatok, témák fellelését. Nagyon széles körű a felhasznált irodalom és a statisztikai adatbázis is. A szerkesztő remekül tagolja a szöveget, a különböző kiemelések, illetve az apró betűs részek segítik az olvasót az egyes gondolatok hangsúlyos részeinek megragadásában.

A könyv abszolút naprakész, olyan, az első kiadás óta bekövetkezett események bemutatása is szerepel benne, mint az 1998-as, sőt a 2002-es parlamenti választások értékelése, az ország NUTS 2-es régióinak kijelölése, az ország környezeti állapotának sérülékenysége és kiszolgáltatottságára rámutató 2000. évi katasztrofális tiszai ciánszennyezés stb. Néhány, a mű színvonalát nem befolyásoló apróság azonban elkerülte a szerzők és a szerkesztő figyelmét: a „múlt század” alatt több helyütt még a 19. századot érti a szerző, egyes térképek pedig már a könyv megjelenésekor elavultak (Sellye például még csak városi jogállásra aspiráló településként szerepel, már elnyert városi jogállása ellenére), egyes táblázatok számoszlopai pontatlanul lettek megadva. Ennél súlyosabb hiba, hogy a 89. térkép (556. o.) helyére is a 90. térkép került (573. o.). Mindezen jelentéktelen csekélységek ellenére a mű nemcsak hasznos, hanem kimondottan érdekes és élvezetes olvasmány is. Bevezetőjében a szerző a könyv elsődleges célközönségét, a felsőoktatás hallgatóit „nem teljesen önkéntes olvasóknak” hívja, kérve és remélve megértésüket – én biztos vagyok benne, hogy a legtöbben élvezettel és nem egyszerűen a kötelező vizsgaanyagnak járó figyelemmel (vagy ellenszenvvel) fogják olvasni.